

ZABYTKI SEPULKRALNE NA TERENIE GMINY ROZOGI

W krajobraz historyczny wpisane są cmentarze. Świadcowie minionych zdarzeń, mówiących wiele o przeszłych czasach. Zabytki sepulkralne stanowią ważny element kultury duchowej i materialnej człowieka. Świadcą o ludziach, którzy odeszli, ale także o żyjących, poprzez ich stosunek do miejsc spoczynku przodków. Obszar pochówku zmarłych antenatów już od czasów prehistorycznych uważany był za szczególnie i otaczano go specjalnym szacunkiem. W kręgu kultury chrześcijańskiej grzebano zmarłych w poświęconej ziemi. Teren ten nazywano cmentarzem, a miejsce pochówku zaznaczano drewnianym krzyżem. Cmentarz w Rozogach „jest niemyym świadkiem trudnej historii pogranicza mazursko-kurpiowskiego”¹. Cytat dotyczy wszystkich 14 nekropolii na terenie gminy Rozogi (obejmującej obszar dawnej parafii ewangelickiej w Rozogach), powstałych w regionie zamieszkałym przez ludność wyznania ewangelickiego. Taki charakter miały one do lat 70. XX wieku. W wyniku zmian politycznych, terytorialnych, demograficznych zaszłych po II wojnie światowej, gmina Rozogi została zasiedlona przez katolików. Parafia ewangelicka istniała do 1971 roku, wówczas ostatni pastor Heinrich Schröder przeniósł się do Pasymia. Katolicy, na mocy decyzji wojewody ostrołęckiego z 23 grudnia 1976 roku, dzień później przejęli kościół w Rozogach, chociaż umowę zakupu między Konsystorzem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i diecezją warmińską ostatecznie podpisano w maju 1977 roku. Cmentarze w poszczególnych wioskach na mocy ustawy z 1971 roku zostały przejęte przez Skarb Państwa, a użytkownikiem został Urząd Gminy w Rozogach². Odtąd wygląd nekropolii zaczął zmieniać się: w Rozogach w duchu katolickim, a pozostałe zapomniane i zaniedbane zaczęły niszczeć. Przedstawienie ich przeszłości i stanu zachowania wydaje się pożądane ze względu na zanikanie tego typu zabytków na Mazurach.

Materiały archiwalne dotyczące cmentarzy nie zachowały się. Archiwum parafialne zaginęło (według relacji ks. prob. B. Pętlickiego z 1986 roku, pod koniec II wojny światowej większość archiwaliów została zniszczona, a kronikę parafialną spalił w 1945 roku pastor w Rozogach³), a inne nie zawierają informacji na ten temat. Literatura ze względu na specyficzną tematykę i wąski zakres jest nieliczna. Z opracowań

¹ E. Belter, *350 lat trudnej historii*, Słowo. Dziennik Katolicki, 1995, nr 175.

² Dziennik Ustaw PRL, 1971, nr 16 z 29 VI, poz. 156, art. 1.1. i 1.3.

³ *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Farynach. gmina Rozogi*, oprac. Z. Cybulko, H. Korneluk, A. Dolistowski, K. Kucharczyk, Białystok 1987 (mps w Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Ostrołęce, dalej AWKZ), s. 9, dalej *Dok. Faryny*.

najwartościowsze są prace Z. Cybulko, H. Korneluka, A. Dolistowskiego i K. Kucharczyka⁴, zawierające krótki rys historyczny z opisem cmentarzy i nagrobków, z cenną dokumentacją fotograficzną wykonaną w 1986 roku (jednak już wówczas nekropolie były zniszczone). Pozostałe opracowania cmentarzy rozoskie przedstawiają jedynie informacyjnie, wnosząc niewiele nowego, a przede wszystkim opierając się na wyżej wymienionych pracach. Muzeum w Ostrołęce w 1987 roku przygotowało wystawę fotograficzną o nekropoliach w Rozogach i wówczas powstał niewielki przyczynek D. Dzięgi⁵. Autorka w stosunkowo długim wstępie opisała jak grzebano zmarłych w minionych epokach, ze szczególnym uwzględnieniem tradycji chrześcijańskiej. W części zasadniczej przedstawiła opis krzyży żeliwnych zachowanych w Rozogach. Zdjęcie bramy cmentarnej z Rozóg przed zniszczeniem napisu prezentuje H. Krüger⁶. Opis nekropolii rodziny Piłskich z Rozóg i grób Jana Białego zawarty jest w monografii M. Kowalika⁷, zaś w części fotograficznej autor zamieścił fotografię żeliwnego krzyża z II połowy XIX wieku Johanna Skerla – pastora w Rozogach. Wioletta Mosakowska⁸ w opracowanym katalogu zabytków cmentarnych opisuje kilka cmentarzy z gminy Rozogi. Max Dehnen⁹ podaje niektóre nazwiska żołnierzy niemieckich poległych w I wojnie światowej, pochowanych na cmentarzach w parafii ewangelickiej w Rozogach. Informacje o powstańcach styczniowych pogrzebanych na cmentarzu rzymskokatolickim w Klonie podają E. Sukertowa-Biedrawina i T. Grygier¹⁰.

Południowo-wschodnie tereny byłego powiatu szczycieńskiego zasiedlane zostały w drugiej połowie XVII wieku. Obszar ten charakteryzował się dużym zalesieniem, gdyż były to zachodnie krańce Puszczy Jańsborskiej (dzisiaj Piskiej) oraz stosunkowo słabą glebą, która nie zachęcała do osiedlania się. Istniały natomiast osady leśne eksploatujące bogactwa puszczy. Prowadzono wycinkę drzew, produkowano smołę, potaż i węgiel drzewny. Założenie Rozóg i pozostałych wsi związane było z intensywną kolonizacją, przeprowadzoną przez wielkiego elektora

⁴ Dok. Faryny; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Klonie, gmina Rozogi*. oprac. Z. Cybulko, M. Korneluk, A. Dolistowski, K. Kucharczyk, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Klon ewang.*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Kowaliku, gmina Rozogi*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Kowalik*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Kowaliku rodziny Scheumann, gmina Rozogi*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Kowalik rodzina*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Księżym Łasku, gmina Rozogi*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Księży Łasek*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Kwiatuskach Wielkich, gmina Rozogi*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Kwiatuszki*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Rozogach*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Rozogi*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Spalinach Małych, gmina Rozogi*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Spaliny Małe*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza ewangelicko-augsburskiego w Spalinach Wielkich, gmina Rozogi*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Spaliny Wielkie*; *Dokumentacja historyczno-przestrzenna cmentarza rzymsko-katolickiego w Klonie, gmina Rozogi*. oprac. tenże, Białystok 1987 (mps w AWKZ), dalej *Dok. Klon kat.*

⁵ D. Dzięga, *Cmentarz w Rozogach, Ostrołęka* [b.d.w.].

⁶ H. Krüger, *Die Kirchen des Kreises Ortelsburg*, Leer 1992.

⁷ M. Kowalik, *Zabytki sepulkralne na terenie województwa ostrołęckiego*, Ostrołęka 1988.

⁸ W. Mosakowska, *Zabytki cmentarne i mogiły w Polsce. Województwo ostrołęckie*, Warszawa 1992.

⁹ M. Dehnen, *Die Kriegsgräber in Ostpreuen von 1914/1915*, Würzburg 1966.

¹⁰ E. Sukertowa-Biedrawina, T. Grygier, *Walka o społeczne i narodowe wyzwolenie ludności Warmii i Mazur, Olsztyn 1956.*

brandenburskiego i księcia pruskiego Fryderyka Wilhelma¹¹. Kolonizację rozpoczęło założenie 23 lutego 1645 roku Rozóg przez Jacoba Biebera, następnie Hans Simon 24 stycznia 1646 założył Wilamowo. Ten sam lokator 5 listopada 1654 roku zakłada Klon (niem. Liebenberg). Ostatnią z tych najwcześniejszych wsi były Faryny, lokowane 30 stycznia 1662 roku przez Woitka Marczinzecka i Paula Lasersa z Kielbonek. Pozostałe wsie, w których są cmentarze, powstały dopiero w XVIII wieku: Spaliny Wielkie – 1708 r., Księży Lasek przed 1766, Występ – 1768, Zawojki przed 1782, Kowalik – 1787 oraz Kwiatuszki Wielkie – 1810 r.¹²

Wsie budowano w kształcie jednej długiej ulicy; wyjątkiem jest tutaj Wilamowo rozplanowane jako okolnica, stanowi to ewenement, gdyż w tej części Mazur tego typu układ urbanistyczny nie jest spotykany. Wraz z lokacją, poza obszarem wsi, zgodnie z już ukształtowaną tradycją ewangelicką, wytyczano miejsce i zakładano cmentarz¹³.

Szybko rozwijające się Rozogi stały się centralnym ośrodkiem regionu. Nabożeństwa zaczęto w nich odprawiać w 1649 roku i odbywały się one nieregularnie. Kościół zbudowano z drewna w 1665 roku na południowym krańcu wsi, cmentarz usytuowany był za kościołem z południowej strony osady. Rozległa parafia rozoska podlegała archiprezbiterowi rastemborskiemu i konsystorzowi sambijskiemu, a pastorów powoływał wielki nadleśniczy w imieniu elektora. Pierwszym pastorem został Martin Grabovius¹⁴. Reskrypt królewski z 22 października 1789 roku króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II podniósł Rozogi do rangi miasteczka (Marktflecken) i jednocześnie zmienił nazwę na Friedrichshof. Odtąd wieś zaczęła przekształcać się w osiedle typu miejskiego z jedną główną ulicą, rozszerzającą się w centrum miejscowości w plac targowy¹⁵. W połowie XIX wieku nastąpiły istotne zmiany w układzie przestrzennym miejscowości. Ustawy o separacji i podziale wspólnot wiejskich z 1821 roku spowodowały przeniesienie w 1845 roku cmentarza na nowe miejsce (znajduje się tam do czasów współczesnych). Na starym, przy kościele, przestano grzebać zmarłych¹⁶ i w XX wieku uległ likwidacji. Nowy cmentarz w kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 100 metrów na 135 metrów zlokalizowano na wzniesieniu, przy drodze do Zawojek, w południowo-zachodniej części Rozóg. Wyznaczono wówczas, przez zasadzenie drzew, dwie główne krzyżujące się

¹¹ W. Chojnacki, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII-XVII wieku*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959, s. 18–19; W. Kuhn, *Geschichte der deutschen Ostsiedlung in der Neuzeit*, Bd. 2, Köln-Graz 1957, s. 36–38; G. Leyding, *Z dawnych wieków*, w: *Szczytno. Z dziejów miasta i powiatu*, praca zbiorowa, Olsztyn 1962, s. 122; H. Rieckenberg, *Die Schatullsiedlung in Preußen bis zum Jahre 1714*, *Altpreussische Forschungen*, Jg. 16, 1939, s. 19–20.

¹² Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem (dalej GStAPK), Staatsarchiv Königsberg, Tit. 104 d, k. 2; G. Leyding, op. cit., passim; M. von Meyhöfer, *Die Landgemeinden des Kreises Ortelsburg*, Würzburg 1967, passim.

¹³ *Dok. Rozogi*, s. 13, przypis 19.

¹⁴ GStAPK, Ostpreussische Folianten, 8018, k. 29; W. Chojnacki, *Zbory polsko-ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI-XX wieku*, w: *Reformacja w Polsce, 1553–1955*, R. 12, druk 1956, nr 49–55, s. 382; A. Harnoch, *Chronik und statistik der evangelischen Kirchen in der Provinzen Ost- und Westpreussen*, Neidenburg 1890, s. 196; G. Odłowski, E. Bucholski, *Friedrichshof - das Dorf an der Grenze*, *Ortelsburger Heimatblatt/Der Yorksche Jäger*, 5, 1965; M. Toeppen, *Historia Mazur*, Olsztyn 1995, s. 245, 285–286.

¹⁵ M. Kielczewska-Zalewska, *Obraz osadnictwa*, w: *Warmia i Mazury*, praca zbiorowa pod red. St. Zajchowskiej, M. Kielczewskiej-Zalewskiej, Poznań 1953, s. 193; G. Leyding, op. cit., s. 124; M. von Meyhöfer, op. cit., s. 68.

¹⁶ J. Jasiński, *Reformy agrarne na początku XIX wieku*, w: *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, Olsztyn 1981, t. 1, s. 308; G. Leyding, op. cit., s. 167; M. von Meyhöfer, op. cit., s. 68; G. Odłowski, E. Bucholski, op. cit.

aleje. Nekropolia została ogrodzona i na jej obrzeżach również posadzono drzewa. Ogółem na cmentarzu znajduje się 12 gatunków drzew i krzewów. Trzyosiową bramę cmentarną zbudowano z cegły w stylu klasycystycznym, otynkowano, boniowano i zakończono trójkątnym szczytem, obejmującym trzy osie zwieńczonym krzyżem. Środkowy przejazd zakończony został łukiem, a boczne furty są prostokątne¹⁷. Na szczycie umieszczono wypukły napis wykonany czcionką łacińską (antiqua) „Seelig sind die Toten, die in den Herrn Sterben” (Pokrzepieni są ci, którzy w Panu umierają)¹⁸. Został on zniszczony niedawno, na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Przedstawiony układ przestrzenny zachował się do czasów współczesnych.

Zmiany związane z separacją dotknęły również pozostałe wsie. Ponownie organizowano i wytyczano granice istniejących cmentarzy. Ten stan lokalizacji nekropolii w terenie zachował się do chwili obecnej.

W Klonie pod patronatem księdza z Lesin Wielkich w 1851 roku założono stację katolicką, następnie ksiądz Jordan rozpoczął w 1859 budowę kościoła, ukończoną w 1861 roku. Pierwszy rzymskokatolicki cmentarz założono po 1654 roku i zlokalizowano go na miejscu obecnego kościoła katolickiego, o czym świadczą kości ludzkie odkryte podczas prac ziemnych, prowadzonych przy kościele. Nowy, założony w 1859 roku, zlokalizowano w sąsiedztwie starego, na północ, a w 1903 roku powiększono go. Był to jedyny katolicki cmentarz w tej części ewangelickich Mazur¹⁹. W Powstaniu Styczniowym mieszkańcy tej wsi pomagali insurgentom udzielając im schronienia, a tych którzy zmarli wskutek odniesionych ran grzebano na katolickim cmentarzu. Groby ich zachowały się do teraźniejszości²⁰. Cmentarz ewangelicki w Klonie powstał w XVIII wieku, 250 metrów od wsi, przy drodze do Rozóg²¹.

W Kowaliku w połowie XIX wieku założony został jedyny w ewangelickiej parafii rozoskiej cmentarz rodzinny Scheumannów, zlokalizowany na wzniesieniu około 1 kilometra od wsi, przy drodze do Karwicy. Jest to nieduża nekropolia w kształcie kwadratu o długości boku 20 metrów; z bramy zachowały się jeszcze dwa murowane słupki. Najstarszy nagrobek pochodzi z 1857, a najmłodszy z 1886 roku²².

W czasie I wojny światowej na cmentarzach wytyczano kwatery wojenne dla poległych żołnierzy niemieckich i rosyjskich. Po II wojnie światowej dalej grzebano tam zmarłych Mazurów, a cmentarze – według relacji pierwszych osadników – były wówczas uporządkowane i zadbane. Nowi mieszkańcy Rozóg i Mazur nie uszanowali świętych miejsc, dokonując grabieży i dewastacji grobów. Parafia ewangelicka w Rozogach istniała do 1971 roku, wówczas ostatni pastor H. Schröder wyjechał do Pasymla, a parafię rozoską włączono do szczycieńskiej. Kościół został w maju 1977 roku odkupiony przez diecezję warmińską. Erygowano parafię rzymskokatolicką w Rozogach, a pierwszym proboszczem został ks. prałat Bolesław Pętlicki.

¹⁷ *Dok. Rozogi*, s. 11, 15–16, 19–21; D. Dzięga, op. cit.; W. Mosakowska, op. cit, s. 47–48.

¹⁸ H. Krüger, op. cit., s. 144.

¹⁹ W. Barczewski, *Nowe kościoły katolickie na Mazurach*, Olsztyn 1925, s. 39–41; *Budownictwo wsi Klon. Dokumentacja historyczno-przestrzenna*, oprac. A. Kalisz, B. Tombecka, Białystok 1980, s. 15, za: *Dok. Klon kat.*, s. 8, 13.

²⁰ E. Sukertowa-Biedrawina, T. Grygier, op. cit., s. 21–24.

²¹ *Dok. Klon ewang.*, s. 9.

²² *Dok. Kowalik rodzina*, passim.

Stan zachowania nagrobków i żeliwnych krzyży z XIX i I połowy XX wieku jest zły. Cmentarz w Zawojkach uległ całkowitemu zanikowi i pozostały tylko trudno dostrzegalne ślady jego istnienia. Na pozostałych cmentarzach ocalały pojedyncze nagrobki. Cmentarz w Rozogach od chwili utworzenia parafii rzymskokatolickiej jest czynny, a ksiądz proboszcz prowadzi prace porządkowe. W stosunkowo najlepszym stanie są groby żołnierzy poległych w I wojnie światowej, tak jest na wszystkich cmentarzach.

Krzyże żeliwne na rozoskiej nekropolii zostały zgromadzone w jednym miejscu przy ogrodzeniu grobu rodziny Pilsky. Nagrobki kamienne i betonowe zebrano w południowym rogu cmentarza przy drodze do Zawojek. Zniszczeniu nie uległa kwatery żołnierzy niemieckich i rosyjskich, znajdująca się na końcu głównej alei. Metryka cmentarza z 1987 roku określa stan zachowania zabytków jako dobry i podaje, iż zachowało się około 80 krzyży nagrobnych, około 60 nagrobków i 30 płyt nagrobnych. Warto podkreślić, że w momencie zakładania metryki cmentarza jego układ przestrzenny był taki jak obecnie. Współcześnie wymienione wyżej liczby są już nieaktualne, są niższe, gdyż zabytki sepulkralne uległy dalszemu zniszczeniu. Przy głównej alei usytuowane są współczesne groby.

Na rozoskim cmentarzu wyróżnić można cztery zasadnicze typy zachowanych, chociaż mocno zniszczonych krzyży żeliwnych. Typ pierwszy to krzyż o prosto zakończonych ramionach, bez dekoracji, wbity bezpośrednio w ziemię lub ustawiony na prostopadłościennym kamiennym cokole. Krzyże tego typu są najstarsze, pochodzą z połowy XIX wieku. Zachowały się krzyże: Michaela Siskowskiego²³ (29 IX 1807 – 9 I 1848) z inskrypcją na poprzecznym ramieniu (jest on najstarszy); Johany Rempi oraz Ottona i Hugona Wyszomirskich zmarłych w 1854 roku; Eduarda Kleina zmarłego w 1852 roku z płaskorzeźbą anioła na tronie²⁴. Ten typ krzyży występuje również na rodzinnej nekropolii rodziny Scheumannów w Kowaliku, które dodatkowo odznaczają się mocno profilowanymi krawędziami i motywem maswerkowym. Zachowały się krzyże: Carla (21 V 1823 – 12 VII 1863), Wilhelminy Henrietty (12 XII 1818 – 27 III 1862), zakończone ostrołukowo; Alberta (5 VII 1858 – 15 V 1859); Gustawa (27 VII 1855 – 4 VIII 1857); kobiet z rodziny Scheumann: Anny Gortzitza zmarłej w 1886 roku, Charlotty Ertmann, Amalie Lukowsky; innych osób najprawdopodobniej spokrewnionych z Scheumannami: kobiet z domu von Hertzberg: Charlotty Lorek, Augusty Lalla (3 II 1802 – 13 VII 1883), krzyż ten jest złamany, Wilhelmine Panritz (31 XII 1800 – 22 III 1882), a także Marie i Elizabeth Goerig²⁵. Na cmentarzu tym pozostały również ślady murowanego grobowca.

Drugi typ występujący w Rozogach to krzyż prosty z ramionami zakończonymi treflowo, dekorowanymi motywem palmetowo-małowinowym, ustawiony na prostopadłościennym cokole, występujący w II połowie XIX wieku. Zachowały się krzyże nagrobne: Petera Lincka zmarłego w 1875 roku z płaskorzeźbioną dekoracją figuralną na tronie i inskrypcją na poprzecznym ramieniu; Samuela Klimmeka zmarłego w 1852 roku; Berthy Krafert zmarłej w 1894 roku; Carla Stephani zmarłego w 1882 roku z inskrypcją dwustronną na poprzecznym ramieniu, Johanna Filuscha zmarłego w 1852 roku z płaskorzeźbą na tronie przedstawiającą anioła – geniusza śmierci, wspartego na urnie z kłosa w dłoni²⁶.

²³ W *Dok. Rozogi*, op. cit. Autorzy błędnie podali nazwisko Cislowski.

²⁴ *Dok. Rozogi*, s. 17, 21, 23–24; D. Dzięga, op. cit.

²⁵ *Dok. Kowalik rodzina*, s. 10, 13–14.

²⁶ *Dok. Rozogi*, s. 17, 21–23; D. Dzięga, op. cit.; M. Kowalik, op. cit., s. 26.

W ostatniej ćwierci XIX wieku najczęściej występował trzeci typ krzyża, z ostrołukowo zakończonymi ramionami, dekorowany motywem roślinnym, o neogotyckim charakterze. W Rozogach zachowały się krzyże: Johanna Skerlo zmarłego w 1862 roku; Franziski i Rudolfa Brostow zmarłych w 1880 roku, z motywem palmetowo-wolutowym; C.F. von Muelmann zm. 1877 roku, dekorowany motywem palmetowym z inskrypcją dwustronną na poprzecznym ramieniu; Jacoba Kempki zmarłego w 1889 roku z inskrypcją na poprzecznym ramieniu. W Klonie, na katolickim cmentarzu, jest jeszcze krzyż Wilhelma Pollaka zmarłego w 1892 roku z dekoracyjnie zakończonymi ramionami dekorowanymi gotyckim motywem ostrego łuku i maswerkkiem, wbitym w prostopadłościenny blok z piaskowca²⁷.

Z przełomu XIX i XX wieku pochodzi występujący w Rozogach czwarty typ krzyża z ramionami zakończonymi dekoracją akantowo-małążowinową, w której dostrzec można tendencje neobarokowe. Zachowały się krzyże: Rudolfa i Luise Brostow zmarłych w 1890 roku; Selmy von Muelmann zmarłej w 1914 roku; Eduarda Brauna zmarłego w 1917 roku, z inskrypcjami na poprzecznym ramieniu²⁸.

Występują także krzyże o indywidualnych cechach. Na nekropolii w Rozogach zachował się krzyż nagrobny Ewy Klempki zmarłej w 1882 roku, z ramionami zakończonymi motywem maswerkowym i rozetami oraz ostrym łukiem, a także z inskrypcją na poprzecznym ramieniu. Zabytek ten jest najbardziej dekoracyjny na cmentarzu, wykorzystujący cechy stylu neogotyckiego. Z innych żeliwnych krzyży zachowały się: Salamona, Wilhelma, Augusty Borsch z 1900 roku – kuty krzyż zestawiony z dwóch listew, dekorowany wolutowymi wstęgami na kamiennym prostopadłościennym cokole; Anny Elizabeth Dittmann zmarłej w 1882 roku – krzyż na cokole ze strzałkowo zakończonymi ramionami, z inskrypcją na ramieniu poprzecznym. Godny podkreślenia jest fakt, iż stoi on jako jedyny z XIX wieku w miejscu pierwotnego usytuowania. W Klonie na cmentarzu katolickim jest odlew z żeliwa uzupełniony kutymi wstęgami Josepha Olbrischka zmarłego w 1888 roku; na ewangelickiej nekropolii: Paula Fuchsa (26 III 1885 – 1 II 1888). Taki krzyż jest także w Księżym Łasku Anny Heleny Kumutat (11 VII 1892 – 23 XII 1893) i w Wilamowie: Regine Papajewski (1 III 1804 – 8 XI 1890). W Klonie na katolickim cmentarzu zachowało się wiele krzyży z lat 20. i 30. XX wieku, kutych, dekorowanych, z charakterystycznie zakończonymi ramionami ze spiralnie skręconego drutu. W Farynach zachował się z 1900 roku bezimienny prosty krzyż, kuty w miejscowej kuźni²⁹. Na nekropolii tej pochowany jest Jan Biały, gromadkarz i działacz plebiscytowy, w latach międzywojennych prowadził bibliotekę z polskimi książkami. Grób jego zaznaczony był brzoźowym krzyżem z tabliczką: „Plebiscytowy Jan Biały”. Obecnie mieszkańcy parafii wystawili mu marmurowy pomnik, którym opiekuje się młodzież ze Szkoły Podstawowej w Farynach.

Charakterystycznym elementem wyróżniającym się na ewangelickich cmentarzach były rodzinne groby ze stalowymi ogrodzeniami. W Rozogach nekropolia rodziny Pilsky z 1893 roku otoczona jest finezyjnym ogrodzeniem z prostokątnych przesł na betonowym fundamencie (4 przesła są zniszczone). W ogrodzeniu znajduje się 9 mogił bez napisów identyfikacyjnych. Na ogrodzeniu były tablice z napisem: „Wen Liche Konnte

²⁷ Dok. Rozogi, s. 17, 23–24; Dok. Klon kat., s. 13; D. Dziega, op. cit.

²⁸ Dok. Rozogi, s. 18, 23–24; D. Dziega, op. cit.

²⁹ Ibidem, Dok. Klon kat., s. 13; Dok. Faryny, s. 13.

Thun Wenn Thrannen Tore wecken Dann Wurde dich (...) nicht hier die Kuhle Erde decken. Ruhe stätte der Familie Pilsky 1893"³⁰. Obecnie jest tylko tablica z drugim zdaniem. Zachowało się jeszcze jedno ogrodzenie, w którym pochowano Augusta Brehera (27 VII 1880 – 27 II 1913) i Luis Breher (16 II 1883 – 3 V 1913). Zostało ono wykonane z metalowej siatki, na górze ozdobionej motywem roślinnym. Nekropolia ta umiejscowiona została przy głównej alei. W Klonie na cmentarzu ewangelickim istnieje kilka grobów ze stalowymi ogrodzeniami i z żeliwnymi krzyżami np.: nauczyciela G. Gollana (27 V 1825 – 4 V 1898); rodziny Czycholl: Johann (14 IV 1885 – 4 X 1928), Luise z domu Marchewitz (7 VIII 1871 – 5 VII 1938), Friedrich (6 III 1917 – 5 IX 1920) oraz Kathariny Sewtz (26 XI 1822 – 7 VI 1910). W pełni zachowane, najwartościowsze są żeliwne wieloprzęsłowe ogrodzenia z prętami zakończonymi strzałkowo rodziny Surminskich i Gustava Inche (1826–1888) w Księżym Lasku. Krzyże żeliwne Surminskich są jednakowe o ramionach zakończonych motywem akantowym³¹. W ogrodzeniu pochowani są: Heinrich Leopold Surminski (30 XI 1809 – 18 X 1891) pastor w Księżym Lasku od 1841 roku i w Rozogach w latach 1863–1884, asesor Theodor (3 VII 1849 – 25 VII 1904), Charlotte z domu Stern (20 XI 1817 – 5 II 1906), stelą zaznaczono miejsce pochówku Hermana (11 XII 1852 – 24 IX 1929), a stalową tablicą na ogrodzeniu Marie Henriette (29 III 1839 – 6 IV 1843) i Maxa Gustava Friedricha (7 IV 1856 – 12 I 1857). Ogrodzenie strzałkowe Luise Dombeck z domu Nischektt (31 XII 1861 – 17 I 1907) zachowało się na nekropolii we wsi Kowalik.

Nagrobki kamienne i betonowe zostały w największym stopniu zdewastowane i ograbione, a płyty nagrobne porozbijane. W Rozogach, to co ocalało, zgromadzono w południowo-zachodnim rogu cmentarza i przy głównej alei. Zidentyfikować można jedynie nagrobek Paula Bohngera zmarłego w 1880 roku, wykonany z piaskowca. Jest to stela o ściętych górnych narożach, z napisem na czołowej ścianie. Nagrobek z betonu Johanna i Luise Orzeshek z 1919 roku, to stela zakończona odcinkowo z inskrypcją na czołowej ścianie. Granitowy nagrobek rodziny Pienkos: Maria zmarła w 1918 roku, Willi zmarł w 1923 roku, trzecia osoba (napis nieczytelny) zmarła w 1925 roku była kobietą o panieńskim nazwisku Schwenty. Głaz jest wysoki, w kształcie obelisku, z wygładzoną czołową ścianą. Nagrobek Ernsta Mosdziena (17 V 1919 – 28 IX 1934) wykonano z piaskowca i zachował się w dobrym stanie. Stan zachowania nagrobka Ruth (7 V 1933 – 18 IV 1934) i Helmuta (10 III 1935 – 22 III 1935) Olbrisch jest także dobry. Przy głównej alei w marmurowym grobowcu bez krzyża pochowany został dr med. Emil Lehmann urodzony 15 I 1893 roku, a zmarły w 1942 roku w Pr. Eylau (Iławce). Najstarszym zachowanym nagrobkiem z piaskowca, niestety już uszkodzonym, jest stela na cokole z tablicą z inskrypcją „Kgl. Forster Ludwik Lockowandt geb. 2 Febr. 1825 gest. 4 Jan. 1877” na cmentarzu w Spalinach Małych. W Spalinach Wielkich zwracają uwagę zadbane uporządkowane standardowe betonowe stele Joh. Dorko (8 VI 1868 – 29 VI 1926) i Wilhelma Bially (30 XI 1906 – 30 VII 1926). W Zawojkach z wszystkich nagrobków cmentarza zachowały się tylko stele: z piaskowca Marie Prużazik (20 VIII 1850 – 25 XI 1932) i Samuela Prużazik (1 VI 1857 – 25 I 1936) oraz Reginy Pawelzik (21 I 1865 – 24 IX 1945) i Karla Pawelzik (8 II 1854 – 1 I 1868); także betonowa stela Wilhelmine Czerwonka z domu Abramzik (2 VI 1884 – 17 V 1926). W Kowaliku we wsi zachowała się i jest zadbana stela betonowa Friderika Pienkos (10 X 1867 – 15 V 1945). Na nekropolii we

³⁰ Dok. Rozogi, s. 17, 21; D. Dzięga, op. cit.; M. Kowalik, op. cit., s. 26.

³¹ Dok. Klon ewang., s. 13, 16; Dok. Księży Lasek, s. 14.

wsi Kwiatuszki na uwagę zasługuje prostokątna stela z czarnego granitu Alfreda Borcherta zmarłego w 1923 roku, wykonana w Olsztynie przez Maxa Fuberta. W lesie poza wsią Kwiatuszki przy drodze do Faryn na niewielkim wyniesieniu istnieje mały cmentarz, na którym zachowało się kilka zadbanych, czystych i uporządkowanych grobów: w drewnianym ogrodzeniu stela z brązu Idy Patz (14 XII 1895 – 9 IV 1936) i betonowa z marmurową tablicą Liesbeth Ollesch (3 III 1923 – 21 VI 1942). Zwracają uwagę swym wypiełgnowaniem lastrykowe nagrobki Marthy Somplatzki z domu Spanka (10 VI 1902 – 12 XII 1971) i Inge Somplatzki (8 IV 1964 – 19 XII 1964). Nekropolia w Występie, na której odbywają się jeszcze pochówki, posiada tylko kilka zabytkowych zachowanych obiektów. Wyróżnia się wysoka marmurowa stela Augusty Berg z domu Kühn (21 III 1863 – 3 X 1937). W Wilamowie istnieje kilka godnych uwagi nagrobków: wysoki głaz z piaskowca Michaela Dopatki (7 XI 1869 – 18 IV 1936), stela z płaskorzeźbą wazonu róz Wilhelma Gritzona (15 II 1875 – 2 IX 1928) oraz standardowe stele: Marie Zimmek z domu Rudde (1899–1924) i Samuela Zimmek (1834–1930); Joh. Kijek (13 V 1873 – 22 IX 1927). W Klonie na cmentarzu ewangelickim i katolickim zachowało się wiele standardowych betonowych obiektów z XX wieku, które coraz bardziej niszczą, szczególnie te starsze.

Wysokim obeliskiem z granitu z wygładzoną czołową ścianą jest nagrobek przy głównej alei na cmentarzu w Rozogach braci Lehmann, Waltera urodzonego 6 VI 1888 roku, odznaczonego Żelaznym Krzyżem, poległego 24 września 1915 roku pod Wachem i Maximiliana urodzonego 8 IX 1889 roku poległego 31 stycznia 1915 roku pod Bobinowem. Obaj bracia zgodnie z inskrypcją zginęli za ojczyznę „*Sie sterben für Ihr Vaterland*”. Nagrobek ten jest szczególny, gdyż bracia Lehmann polegli w czasie I wojny światowej, ale nie zostali pochowani w kwaterze wojennej, lecz w pojedynczym grobie. Wystawiono im okazały pomnik ogrodzony czterema niskimi prostopadłościnnymi kamiennymi słupkami połączonymi łańcuchem, który nie zachował się. W górnej części obelisku umieszczono wieniec laurowy, a w jego środku niemiecki krzyż wojskowy.

Wszystkie kwatery żołnierzy niemieckich i rosyjskich poległych w czasie I wojny światowej zachowały się dobrze. Otoczone zostały zgodnie z instrukcją nadprezydenta prowincji Prus Wschodnich von Batockiego z sierpnia 1918 roku³² kamiennymi krawężnikami, mogiły zaznaczono betonowymi stelami z informacją o pochowanych żołnierzach.

W Rozogach stan zachowania kwater jest dobry i zgodny z pierwotnym założeniem tej części cmentarza. W dwóch kwaterach od strony południowej pochowani są żołnierze z 10. pułku dragonów wchodzący w skład 4. Korpusu Armijnego, patrolujący w sierpniu 1914 roku granicę prusko-rosyjską i zginęli, gdy 21 sierpnia 1914 roku rosyjska armia „Narew” gen. Aleksandra Samsonowa przekroczyła granicę³³. Pochowano również żołnierzy niemieckich poległych podczas niemieckiej ofensywy w 1915 roku. Żołnierze niemieccy pochowani na rozoskim cmentarzu:

	Data śmierci
1. Krause	19 VIII 1914
2. Gustaw Braun	15 VIII 1914
3. Fried. Holznagel	10 X 1914
4. Fischer	15 VIII 1915

³² M. Dehnen, op. cit., s. 139.

³³ G. Odloziński, E. Bucholski, op. cit.

5. Jean Schultheis	24 IV 1915 (płyta nagrobna została wyróżniona wielkością i tablicą z mosiądzu z informacją „geb. Zu Gettenbach 19.04.1875, gest. zu Friedrichshof”),
6. Scheiwe	14 IX 1915
7. Hornst Lorens Johannsen	14 II 1915
8. Wilhelm Grams	25 III 1915
9. Fried. Miswa	25 III 1915
10. Adolf Belte	23 III 1915
11. Albert Peter	23 III 1915
12. Karl Sobotka	28 III 1915
13. Erich Raase	26 VI 1915
14. Herm. Neubert	29 III 1915.
15. Schiesusch	24 III 1915
16. Herm. Buchmann	30 III 1915
17. Willy Neumann	11 IV 1915
18. Rudolf Carius	8 III 1915
19. Ludwik Berger	30 VII 1915
20. Karl Wiesel	10 X 1914
21. Karl Bendek	7 VII 1915
22. Fried. Kiwitt	30 V 1915
23. Nikolaus Thomas	12 V 1915
24. Walter Krahl	30 III 1915
25. Emil Fick	29 III 1915

W mogile zbiorowej między kwaterami żołnierzy niemieckich i rosyjskich pochowano:

1. Krüger	11 XI 1914
2. Wagner	11 XI 1914
3. Kubschinski	11 XI 1914
4. Knoll	11 XI 1914
5. Mutschmann	11 XI 1914
6. Ernst Richter	11 XI 1914
7. Ernst Bartkowiak	11 XI 1914
8. NN	11 XI 1914

W dwu kwaterach żołnierzy rosyjskich pochowano:

1. Iwan Nikitin	5 III 1917
2. NN	20 VIII 1914
3. mogiła zbiorowa:	
a) gen. Iwan Wołkow	9 XI 1918
b) gen. Fr. Lewzewitsch	8 XI 1918
c) NN	11 XI 1918
4. NN	

5. mogiła zbiorowa - 12 nieznanych żołnierzy	11 XI 1914
6. Pevel Lonin	6 XI 1917
7. mogiła zbiorowa - 3 nieznanych żołnierzy	wrzesień 1914
8. Emilian Setschenko	12 XI 1918
9. mogiła zbiorowa:	
a) gen. Iwan Beiojulk	14 III 1918
b) 3. nieznanych żołnierzy	11 XI 1914
10. Trofim Heronkow	7 VI 1917
11. mogiła zbiorowa:	
a) Frietschenkow	17 VI 1915
b) 5. nieznanych żołnierzy	

Daty śmierci Rosjan w latach 1917-1918 wyjaśnić można informacją zawartą w relacji Krystyny i Mieczysława Nowaków, którzy za Frydą Bloch (wyjechała w 1957 roku do Niemiec) podają, że w czasie I wojny światowej w Rozogach w jej domu mieścił się lazaret³⁴. Jednego żołnierza niemieckiego, Müllera, z batalionu piechoty 4. Korpusu Armijnego, poległego 14 XI 1914 roku pochowano przy drodze do byłej granicy prusko-rosyjskiej³⁵. Miejsce to współcześnie jest zadbane i wyróżnia się w otoczeniu. Po I wojnie światowej zbudowano pomnik ku czci poległych w tej wojnie mieszkańców Rozóg. Usytuowano go naprzeciwko szkoły przy głównej ulicy miejscowości i alei do kościoła. Na wysokim około 10 metrów kamiennym pomniku w kształcie prostopadłościanu umieszczono tablicę z napisem: „*Unseren gefallenen Helden im Weltkrieg 1914–1918*” (Naszym poległym bohaterom w wojnie światowej 1914–1918), a powyżej niemiecki krzyż wojskowy. Nadmienić można, iż w kościele umieszczono tablice z 72 nazwiskami mieszkańców Rozóg poległych w tej wojnie. Tablice po 1945 roku uległy zniszczeniu³⁶. W roku jubileuszu 350-lecia miejscowości umiejscowiono tablicę z napisem: „Zmarłym i poległym, w hołdzie mieszkańcy Rozóg”.

Drugą najwartościowszą kwaterą żołnierską są groby w Księżym Lasku, które zostały ogrodzone żywopłotem z ozdobnych drzew iglastych. Nagrobek Curta Ditmara (zm. 16 III 1915) to głaz z wygładzoną czołową ścianą umiejscowiony na niewielkim kopcu. Pozostałe dwanaście pojedynczych grobów i trzy zbiorowe mogiły są porośnięte mchem uniemożliwiającym identyfikację. M. Dehnen podaje, iż leży tutaj dziesięciu Rosjan i Niemiec poległych 15 I 1915 roku³⁷. Na jednej steli z pojedynczego grobu jest inskrypcja: „*Fritz Norra 4.4.1895–31.3.1915, Er starb fürs Vaterland. Auf Wiedersehen!*”. Zachowała się tutaj jako jedyna z wszystkich cmentarzy w gminie Rozogi standardowa stela z inskrypcją: „*Gefr. Wilhelm Rzatki 3.3.1918–26.6.1943, Die Todesstunde schlug zu früh*”. W kościele w Księżym Lasku ocalały jako jedyne z całej południowej części byłego powiatu szczecińskiego, trzy drewniane tablice poświęcone poległym mieszkańcom parafii. Najstarsza posiada na czarnym tle biały napis: „*Carl Chrzanowski aus Gr. Leschinnen, gefallen in der Schlacht bei Trautenau den 27 sten Juni 1866*”. Druga w tym samym stylu z inskrypcją: „*Aus diesem Kirchspiel starben für König und Vaterland: 1. Michael Choynowski aus Suchorowitz am 27 November 1870 bei Amiens, 2 Friedrich Lipka aus Lucka am 19 Januar 1871 bei St. Quentin*”. Trzecia tablica poświęcona została poległym w I wojnie

³⁴ M. Dehnen, op. cit., s. 139.

³⁵ G. Odłowski, E. Bucholski, op. cit.

³⁶ M. Dehnen, op. cit., s. 140.

³⁷ M. Dehnen, op. cit., s. 139.

światowej 46 mieszkańcom Księżego Lasku, Łuki, Suchorowca, Lesin Wielkich, Lesin Małych, Zieleńca, Radostowa, Orzeszek, Nowego Suchorosta. W Spalinach Wielkich są dwie kwatery. W jednej pochowani zostali żołnierze niemieccy: Bartmann, Krieger, Kluck polegli 2 VIII 1914 roku, którym wystawiono pomnik. Obok pochowano Rosjan: Wasyla Kusmina zmarłego 17 VIII 1918 roku i Izmaila Inomwenkowa zmarłego 26 XI 1918 roku. W Kowaliku na cmentarzu we wsi w żołnierskiej kwaterze zaznaczonej wysoką 1,5-metrową stelą zostali pochowani: Otto Krause, Emil Nickel, Josef Reich, Franz Meissner, Otto Polakowski, Bruno Trejin, Franz Assemann oraz ułani Templin, Pisarek, Schnuhr polegli 28 I 1915 roku. W Kwiatuskach uwagę zwraca stela z czarnego granitu z inskrypcją: „*Otto Evers zum Gedachtnis *26.8.1892 † 19.1.1915*”. Obok w pojedynczych kwaterach pochowani są niemieccy żołnierze: Keller zmarły 11 I 1915 roku i Otto Ewems zmarły 18 I 1915 roku. Razem pogrzebano Iwana Korotkowa zmarłego 17 XI 1918 roku i nieznanego rosyjskiego żołnierza poległego 2 II 1915 roku. W Wilamowie w kwaterze zachowała się tylko stela Wilhelma Joswiga poległego 7 X 1915 roku. Pozostałe stele uległy zniszczeniu. M. Dehnen podaje informację o pochowanym jeszcze jednym nieznanym niemieckim żołnierzu³⁸. W Farynach w kwaterze zachowała się stela Otto Bosta poległego 13 XI 1914 roku, natomiast stele trzech Rosjan uległy zniszczeniu. Całkowitemu zniszczeniu uległa kwatera na ewangelickim cmentarzu w Klonie, w której pochowani byli: Lickfett zmarły 14 XII 1914 roku, Rößger zmarły 15 I 1915 roku oraz dwóch Rosjan zmarłych 14 XI 1914 roku³⁹.

Cmentarze ewangelickie wymagają uporządkowania i prac konserwatorskich. W roku jubileuszu 350-lecia Rozóg trzy: w Występie, Klonie i Farynach zostały uporządkowane i ogrodzone. Warto w celu zachowania dziedzictwa kulturowego gminy Rozogi spełnić postulaty konserwatorskie, czyli ogrodzić, uporządkować i umieścić tablice informacyjne na wszystkich nekropoliach⁴⁰. W pierwszej kolejności powinny być objęte pracami konserwatorskimi stosunkowo dobrze zachowane kwatery z I wojny światowej, a następnie oddane pod opiekę młodzieży szkolnej i jej wychowawców.

W maju 1995 roku Wojewódzki Konserwator Zabytków w Ostrołęce zezwolił na remont bramy w Rozogach – wymianę tynków z zachowaniem detalu architektonicznego i kolorystyki oraz wymianę niektórych drewnianych elementów w skrzydłach bramy z zachowaniem pierwotnej formy. Uporządkowane powinny być żeliwne krzyże i stare nagrobki zgromadzone wokół ogrodzenia nekropolii rodziny Pilsky i w południowo-zachodniej części cmentarza. Zaplanowano wyeksponowanie ich wzdłuż nowej alei, równoległej do głównej alei biorącej początek przy bramie, tworząc lapidarium.

Wykonanie zaplanowanych i zleconych prac renowacyjnych na rozoskim cmentarzu pozwoli ocalić to, co nie uległo zniszczeniu, przede wszystkim dziewiętnastowieczne krzyże żeliwne. Jest to tym bardziej zasadne, gdyż ta nekropolia mimo zniszczeń zachowała w największym stopniu charakterystyczne elementy ewangelickiej sztuki sepulkralnej. Zachowanymi kwaterami żołnierskimi z I wojny światowej z napisami identyfikacyjnymi w historycznym układzie opiekuje się młodzież szkolna. Uratowanie ginących zabytków sepulkralnych będzie świadczyć o charakterze Rozóg i ich mieszkańców.

³⁸ Ibidem.

³⁹ *Problematyka ochrony wartości kulturowych gminy Rozogi*, oprac. S. Pawlik, Ostrołęka 1993, s. 15-18.

⁴⁰ *Pismo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Ostrołęce z 11 V 1995 r. w sprawie przeprowadzenia prac remontowych* (Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Rozogach).